

Onderzoeksrapport Vanzelfsprekend naar elkaar omzien

Opbrengsten van kwalitatief onderzoek naar de meerwaarde van het gebruik van een recent ontwikkelde lesmodule 'Onze School is Present' voor basisscholen

in opdracht van Stichting Present Nederland

A. Meester-van Laar, S.H. Timmerman-Prins, J. Hoogland
Via, Lectoraat Vormend Onderwijs

VANZELFSPREKEND NAAR ELKAAR OMZIEN

Opbrengsten van kwalitatief onderzoek naar de meerwaarde van het gebruik van een recent ontwikkelde lesmodule 'Onze School is Present' voor basisscholen

A. Meester-van Laar
S.H. Timmerman-Prins
J. Hoogland

Januari 2018

Dit rapport is een uitgave van Viaa, Lectoraat Vormend Onderwijs in opdracht van Stichting Present Nederland, in samenwerking met scholenvereniging Verus.

Het onderzoek en de ontwikkeling van de methodiek 'Onze school is Present' is mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning van het VSBfonds, Vogelgezang Foundation, Janivo Stichting, Stichting Madurodam Kinderfonds, Porticus Nederland en Stichting Steunfonds christelijk onderwijs.

Woord vooraf

Vanzelfsprekend naar elkaar omzien

Scholen worden steeds vaker aangesproken op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Sinds 2006 is er een wetsbepaling van kracht die aan onderwijsinstellingen de taak oplegt om aandacht te geven aan burgerschapsvorming. Om actief burgerschap en sociale integratie te realiseren, is het volgens de inspectie van belang dat scholen zélf een visie ontwikkelen. Welke planmatige aanpak hanteert de school om actief burgerschap te stimuleren, welke concrete doelen streeft de school na? Het wordt aan de scholen zelf overgelaten op welke manier zij daar inhoud aan willen geven. Juist omdat er aan dit onderwijs geen scherpe eisen worden gesteld, valt het veel scholen niet gemakkelijk om op een goede wijze inhoud te geven aan het thema 'burgerschapsvorming'.

Sociaal burgerschap met Present

Stichting Present, met meer dan 70 lokale stichtingen gevestigd in meer dan 100 plaatsen, pakt de handschoen nu op. Present heeft een succesvolle werkwijze ontwikkeld die inhoudt dat groepen zoals vrienden, collega's, kerkgelovenden, familieleden en studenten worden uitgedaagd om zich met een eigen aanbod beschikbaar te stellen voor plaatsgenoten in een sociaal isolement. Het aanbod van deze groepen wordt door Present onder de aandacht gebracht van lokale hulpverleners in wonen, zorg en welzijn. Door een passende match te maken met de hulpvraag van cliënten wordt maatwerk geleverd. Present bereidt de projecten voor en begeleidt de groepen vrijwilligers.

De laatste jaren melden zich af en toe ook klassen uit (basis)scholen bij Present aan voor het doen van projecten. Deze projecten worden door alle betrokkenen als positief ervaren. Deze incidentele succesvolle ervaringen nodigen uit tot het ontwikkelen van een meer planmatige aanpak binnen de doelstellingen van burgerschapsvorming. Dit zou naadloos aansluiten bij de onderliggende doelstelling van Present, namelijk om in de samenleving een beweging op gang te brengen, waarbij steeds meer mensen het vanzelfsprekend gaan vinden om naar elkaar om te zien. Anders gezegd: sociaal burgerschap aanmoedigen.

Vanzelfsprekend gedrag is vaak gedrag dat op het niveau van het karakter verankerd ligt. Onze *participatiesamenleving* vraagt om nieuw vanzelfsprekend gedrag, dus om de vorming van een daarbij passend karakter of ethos. Een belangrijke term die in de discussies daarover steeds valt is de term 'empathie' of 'empathisch vermogen' (Williams). Tegen die achtergrond wil Present een nieuw aanbod ontwikkelen met het oog op de scholen, in eerste instantie het primaire onderwijs. Daarin kan Present haar doelstellingen realiseren: het helpen van kwetsbare burgers en het bevorderen van karaktervorming tot uitdrukking komend in een meer vanzelfsprekende gerichtheid op de ander.

Inhoud

WOORD VOORAF	3
HOOFDSTUK 1 DE AANLEIDING VOOR HET ONDERZOEK	5
1.1 VORMING	5
1.2 BURGERSCHAPSVORMING ALS TAAK VAN HET ONDERWIJS	6
1.3 ONTWIKKELINGEN SINDS 2006	6
1.4 DE DOELEN VAN HET BURGERSCHAPSONDERWIJS	8
1.5 SCHOLEN EN PRESENT	8
1.6 PRESENT EN DE BURGERSCHAPSDOELEN VAN DE SCHOOL	9
1.7 DE AANPAK	9
1.8 SLOTOVERWEGINGEN	11
HOOFDSTUK 2 ONDERZOEKSOPZET	13
2.1 CENTRALE VRAAGSTELLING	13
2.2 METHODE VAN DATAVERZAMELING	14
2.3 METHODE VAN DATA-ANALYSE	14
HOOFDSTUK 3 RESULTATEN	15
3.1 BEANTWOORDING SUBVRAGEN	15
3.2 BEANTWOORDING DEELVRAGEN	19
HOOFDSTUK 4 CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN	21
4.1 CONCLUSIE	21
4.2 AANBEVELINGEN	21
LITERATUUR	23
BIJLAGEN	25
BIJLAGE 1 OVERZICHT VAN VRAGENLIJSTVRAGEN	25
BIJLAGE 2 OVERZICHT VAN DEELNEMERS AAN DE PILOT 'ONZE SCHOOL IS PRESENT' MEI/JUNI 2017	27

Hoofdstuk 1 De aanleiding voor het onderzoek

Stichting Present bestaat in Nederland sinds 2003. De opzet is dat lokale stichtingen met een hoge mate van zelfstandigheid aan de slag kunnen gaan met de 'Present-werkwijze'. Daarbij kunnen de plaatselijke stichtingen een beroep doen op het landelijke kantoor (Stichting Present Nederland) voor ondersteuning bij de oprichting, fondsenwerving, scholing en de ontwikkeling van de formule.

Stichting Present speelt in op de opkomst van de participatiesamenleving, waarin de overheid de verantwoordelijkheid voor onderlinge hulp en ondersteuning weer meer in de samenleving (de *civil society*) wil terugleggen. Daarbij zet de Stichting in op de organisatie van eigentijdse vormen van lokaal vrijwilligerswerk.

Uitgangspunt is daarbij wat Present noemt een aanbodgerichte manier van werken. Niet omdat zij tegen 'vraaggericht werken' is. Integendeel. De term 'aanbodgericht' sluit echter precies aan bij wat Present zichtbaar wil maken, namelijk dat heel veel burgers bereid zijn om zich vrijwillig in te zetten, maar vaak niet goed weten op welke manier zij dat het beste kunnen doen. Anders gezegd: het aanbod aan vrijwilligers is groot, maar het komt er op aan het ook goed te organiseren en in goede banen te leiden. Want er is wel aanbod, maar dan moet er wel aan bepaalde voorwaarden zijn voldaan: 1) projecten moeten zinvol en goed georganiseerd worden en 2) er moeten niet direct langdurige verplichtingen aan verbonden zijn.

De basisformule van Present is om projecten te organiseren voor groepen van vrijwilligers die zich bij Present aanmelden. Voor het type project dat georganiseerd wordt, sluit Present zoveel mogelijk aan bij de wensen van de groep die zich aanmeldt. Alle projecten worden georganiseerd in samenwerking met professionele maatschappelijke organisaties. De laatste zijn er ook verantwoordelijk voor dat de inzet van de vrijwilligersgroepen naadloos aansluit bij de geboden professionele hulp en ondersteuning en dat de activiteiten van de vrijwilligers goed ingebed worden.

In de loop van de tijd heeft Present zich erop toegelegd om haar formule verder te ontwikkelen en haar aanbod te verbreden, zij het steeds op basis van hetzelfde uitgangspunt: het organiseren van projecten (van in de tijd beperkte omvang) voor vrijwilligers die zich bij de organisatie aanmelden.

Eén voorbeeld van verder ontwikkeld aanbod is 'Ons gezin is Present'. In samenwerking met het lectoraat 'Samenlevingsvraagstukken' van Hogeschool Viaa heeft Present een specifieke werkvorm ontwikkeld voor gezinnen die zich als vrijwilligersgroep (kunnen) aanmelden bij Present

(Jager- Vreugdenhil e.a. 2012). Gedachte daarachter is dat kinderen bij uitstek in het gezin gevormd worden tot de burgers van de toekomst. Vandaar dat het nastrevenswaardig leek om juist ook te testen wat de opbrengsten zouden zijn van de inzet van gezinnen. Uit het daarbij verrichte onderzoek is gebleken dat de gevolgde werkwijze naast de opbrengsten voor de verschillende doelgroepen in ieder geval ook voor de ingezette gezinnen zelf positieve opbrengsten had. Ouders en kinderen, broers en zussen leerden elkaar op een andere manier kennen binnen de context van een gezamenlijk project.

De achtergrond van de ontwikkeling van deze nieuwe werkvorm is gelegen in de visie van Present. De missie van Present luidt: *'Een brug slaan tussen mensen die iets hebben te bieden en mensen die daarmee geholpen kunnen worden.'* Achter die missie ligt ook een visie. Present wil een bijdrage leveren aan de kwaliteit van onze samenleving: *'Een beweging op gang brengen in Nederland waarbij steeds meer mensen het vanzelfsprekend vinden om naar elkaar om te zien.'* Deze achterliggende visie lijkt een vormingsdoelstelling in te houden. Want hoe kun je er voor zorgen dat mensen het vanzelfsprekend gaan vinden om anderen te helpen? Gaat het daarbij niet om een soort gewoontevorming of zelfs karaktervorming? Het helpen van een ander niet als iets bijzonders, maar als iets dat vanzelfsprekend moeten zijn?

1.1 Vorming

Veel van wat het onderwijs doet is gericht op oefening en training. Zeg maar: vorming. Een kind dat leert lezen, kan er alleen door oefening in slagen deze vaardigheid zozeer onder de knie te krijgen, dat het lezen geen moeite meer kost, maar een routine wordt en als vanzelf gaat. Maar dat geldt niet alleen voor lezen. Het geldt ook voor allerlei sociaal gedrag: eerlijkheid, rechtvaardigheid, hulpvaardigheid. Naast de opvoeding ('Ons gezin is Present') speelt ook het onderwijs een belangrijke rol in de vorming van het karakter en de persoonlijkheid van het kind.

Vanuit haar visie kwam Present steeds meer tot de overtuiging dat daarom ook het onderwijs voor haar een belangrijk werkkerrein is. Je kunt niet vroeg genoeg beginnen met de kennismaking met vrijwilligerswerk en het verkennen van je mogelijkheden om anderen te helpen.

Een inzicht dat overigens al min of meer spontaan gerezzen was, want op veel plekken in Nederland waren lokale stichtingen van Present al bezig met het organiseren van projecten voor groepen uit het primair en voortgezet onderwijs.

In het project 'Onze school is Present' is geprobeerd om wat meer lijn in deze betrokkenheid van Present bij het onderwijs aan te brengen. Dat tegen de achtergrond van de gedachte dat er helemaal niets mis is met de incidentele organisatie van een mooi Present-project voor bepaalde groepen of klassen in een school, maar dat het misschien nog veel mooier is wanneer die samenwerking tussen school en Present een wat meer structureel karakter zou kunnen krijgen en beter zou aansluiten bij het programma van de school zelf.

Daarbij kan gedacht worden aan de wettelijke verplichting van scholen om aan burgerschapsvorming te doen en de wens van veel scholen om dat op de een of andere wijze te doen door middel van een externe (buitenschoolse) activiteit. Veel scholen doen bijvoorbeeld ook nog hun best zoals als een maatschappelijke stage te organiseren.

Op basis van deze gedachte heeft Stichting Present Hogeschool Viaa de opdracht gegeven een pedagogisch/didactische context te scheppen voor de samenwerking tussen Present en de school. Bedoeling daarvan is de organisatie van Present-projecten in te bedden in een leerlijn door de gehele schoolloopbaan heen, waarmee de betreffende school inhoud zou kunnen geven aan een bepaald deel van haar opdracht om burgerschapsvorming aan te bieden.

Samen met deze publicatie bieden wij deze leerlijn voor alle groepen in het basisonderwijs aan. Een leerlijn die alleen te gebruiken is in combinatie met een samenwerkingsverband met een lokale stichting van Present en de organisatie van een bijbehorend project. Met deze leerlijn willen wij scholen uitnodigen op een meer structurele wijze vorm en inhoud te geven aan hun opdracht tot burgerschapsvorming.

1.2 Burgerschapsvorming als taak van het onderwijs

Sinds 2006 is er een expliciete wettelijke verplichting tot burgerschapsvorming opgenomen in de wet. De letterlijke formulering luidt:

"Het onderwijs:

1. gaat er mede van uit dat leerlingen opgroeien in een pluriforme samenleving;
2. is mede gericht op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie;
3. is er mede op gericht dat leerlingen kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdgenoten."

(Artikel 8 lid 3 van de Wet op het primair onderwijs, artikel 17 van de Wet op het voortgezet onderwijs en artikel 11 lid 3 van de Wet op de expertisecentra).

Onder punt 2 worden twee expliciete doelen van burgerschapsvorming genoemd. Burgerschapsvorming zou moeten bijdragen aan 'actief burgerschap' en aan 'sociale integratie'. Deze doelen geven onwillekeurig ook uitdrukking aan een tweetal sociale problemen die juist op het moment van de totstandkoming van die wet actueel waren en dat sindsdien ook onverminderd zijn gebleven:

1. De overgang van de verzorgingsstaat naar de participatiesamenleving ('actief burgerschap') en alle ontwikkelingen in het sociale domein.
2. De met name ook sinds 11 september 2001 sterk toegenomen problemen rond etnische diversiteit en de multiculturele samenleving.

Tegen de achtergrond van deze wetgeving en de daarin genoemde doelstellingen zijn twee discussies ontstaan in het onderwijsveld. De eerste discussie is die waarin het onderwijsveld een positie probeert te bepalen ten aanzien van de vraag in hoeverre het tot de taak van het onderwijs behoort allerlei actuele maatschappelijke vraagstukken op te lossen. Wordt het onderwijs niet overvraagd wanneer de politiek en de wetgever maatschappelijke problemen op het bordje van het onderwijs deponeren?

De tweede discussie is die over de functies van het onderwijs. In die discussie staat vooral de vraag centraal hoe de kwalificatiefunctie van het onderwijs zich verhoudt tot de vormingsfunctie van het onderwijs, waarbij vaak wordt onderscheiden tussen de vormingsfuncties van de socialisatie en de subjectificatie (of: subjectwording) (Biesta 2012, 18v.).

Globaal gesproken lijkt het onderwijsveld er in het algemeen kritisch over te zijn met een maatschappelijk overladen agenda te worden opgezadeld, maar maakt het zich tegelijk wel sterk voor een gebalanceerde aandacht voor zowel de kwalificatie- als de vormingsfunctie van het onderwijs.

1.3 Ontwikkelingen sinds 2006

De eerste discussie over de maatschappelijke verantwoordelijkheden van het onderwijs is blijven lopen. Nog steeds klinken er waarschuwendende geluiden tegen de trend om het onderwijs verantwoordelijk te maken voor de oplossing van maatschappelijke vraagstukken. Dit mede tegen de achtergrond van verschillende (wijsgerig-)pedagogische inzichten (Arendt 1968; Masschelein en Simons 2010).

De tweede discussie is zo mogelijk nog in intensiteit toegenomen. Hoofdlijn in dat debat is een steeds luider klinkend pleidooi dat de eenzijdige focus van het onderwijs op de kwalificatiefunctie ernstige schade toebrengt aan de niet minder belangrijke vormingsfunctie van het onderwijs en dat deze laatste duidelijk meer aandacht moet krijgen

(Biesta 2012). *Dat laatste niet zozeer vanuit de argumentatie dat het onderwijs moet bijdragen aan de oplossing van maatschappelijke vraagstukken (de eerste discussie), maar vanuit het argument dat de pedagogische opdracht wezenlijk tot de taak van de school behoort.*

Naast deze discussies is er sprake van allerlei ontwikkelingen in de wijze waarop scholen vormgeven aan hun wettelijke taak tot burgerschapsvorming. Dit mede naar aanleiding van verschillende rapportages daarover van diverse instanties (bijvoorbeeld: Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling 2006; Wagenaar e.a. 2011; Inspectie van het onderwijs 2016).

Ook de Onderwijsraad (Onderwijsraad 2003 en 2012) en andere koepelorganisaties (Verus 2016a en b) hebben zich in verschillende publicaties uitgelaten over het thema Burgerschapsvorming en de Maatschappelijke stage.

Op 5 juli 2011 heeft de Eerste Kamer een wetsvoorstel van minister Marja van Bijsterveldt (Onderwijs) met betrekking tot de instelling van een maatschappelijke stage in het onderwijs aangenomen.¹ Een wet die onder Rutte 2 (2015) weer werd ingetrokken, waarna de organisatie van maatschappelijke stages niet langer verplicht was en aan de vrijheid van de scholen zelf werd overgelaten. Veel scholen hebben de maatschappelijke stage nog altijd in hun programma opgenomen (Brink e.a. z.j.).

Als het gaat om de wettelijke verplichting om bij te dragen aan burgerschapsvorming valt op te merken dat onderwijsorganisaties wel verplicht worden gesteld om daar voldoende aandacht aan te geven, maar dat er verder weinig wordt gezegd over de wijze waarop dat moet gebeuren.

Er worden slechts een paar globale doelen aangegeven:

“het onderwijs:

- a. gaat er mede van uit dat leerlingen opgroeien in een pluriforme samenleving;
- b. is mede gericht op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie en is er mede op gericht dat leerlingen kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdgenoten.”

De invulling van deze wettelijke verplichting wordt met andere woorden in hoge mate aan de autonomie of zelfsturing van de onderwijsinstellingen overgelaten. Die vrijheid leidt er in het algemeen gesproken toe dat de wijze waarop invulling wordt gegeven aan burgerschapsvorming van school tot school zeer sterk kan verschillen (Cito 2011, 15).

Recentelijk heeft de inspectie opnieuw een rapport uitgebracht (Inspectie 2016). Daarin worden globaal de volgende conclusies getrokken.

In de eerste plaats wordt vastgesteld dat de meeste onderzochte scholen voldoen aan hun wettelijke verplichting om burgerschapsvorming aan te bieden in hun curriculum. Er blijkt weinig discussie te zijn over het belang van die wettelijke verplichting en de meeste scholen geven ook expliciet aandacht aan activiteiten of curriculumonderdelen die erop gericht zijn inhoud te geven aan deze wettelijke verplichting.

Tegelijk hebben deze activiteiten over het algemeen een weinig samenhangend en planmatig karakter. Het gaat veelal om betrekkelijk op zichzelf staande projecten of activiteiten die in hun aard vaak sterk afhankelijk zijn van de persoonlijke initiatieven en voorkeuren van de onderwijsleerkracht in kwestie. Geconstateerd wordt dat “de samenhang in het aanbod (...) doorgaans onduidelijk is” (15). “Een doorlopende lijn tussen vakken, leerjaren en tussen speciaal op burgerschap gerichte activiteiten, zoals projecten, en een verbinding met het schoolklimaat ontbreekt. Vaak heeft de school niet geformuleerd welke doelen ze met het onderwijs wil bereiken en is weinig bekend over de opbrengsten van het onderwijs” (15).

Ingezoomd op het basisonderwijs wordt geconstateerd dat er in de activiteiten op het gebied van burgerschapsvorming nadruk ligt op het terrein van het sociale: “Het accent ligt vaak op het sociale domein, bij het bevorderen van sociale vaardigheden en sociaal-emotionele ontwikkeling” (15). Er ligt minder nadruk op de meer maatschappelijke onderwerpen zoals democratie en culturele diversiteit. De inspectie doet daar verder geen waarderende uitspraken over, maar suggereert wel dat het belangrijk is om keuzes die gemaakt worden meer vanuit een visie te onderbouwen. Voor het speciaal onderwijs geldt hetzelfde misschien nog wel in sterkere mate, waarbij bovendien geconstateerd wordt dat de leerdoelen op het gebied van burgerschapsvorming en sociale vaardigheden vooral op het niveau van individuele leerlingen zijn geformuleerd, hetgeen mogelijk verklaard kan worden door de nadruk die in de context van het speciaal onderwijs wordt gegeven aan individuele ontwikkelingsperspectieven (16).

¹ <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2011/07/05/maatschappelijke-stage-vanaf-nieuw-schooljaar-een-feit>

(geraadpleegd op 19 augustus 2017. Overigens was deze maatschappelijke stage vooral gericht op het Voortgezet Onderwijs.

Opvallend aan de conclusies van de inspectie in dit rapport is dus dat de inspectie geen reden ziet om te concluderen dat scholen zich in het algemeen niet aan hun wettelijke verplichting tot het aanbieden van burgerschapsonderwijs zouden houden. Het tegendeel is het geval: deze verplichting staat breed op de agenda. Waar het echter wel aan schort is een planmatige aanpak met een opbrengstgerichte focus en een duidelijke verantwoording van de resultaten. Anders gezegd: de invulling van het burgerschapsonderwijs heeft dikwijls een nogal incidenteel karakter. Het zou in termen van achterliggende visie en structurele aanpak verbeterd kunnen worden.

1.4 De doelen van het burgerschapsonderwijs

Zoals gezegd noemt de wetstekst een tweetal doelstellingen: de school “is mede gericht op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie.” Opmerkelijk is het woord ‘mede’ in deze doelstelling. Er zijn blijkbaar ook andere doelstellingen die met de verplichting om burgerschapsonderwijs te verzorgen verbonden zijn.

Het al eerder genoemde Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling heeft de onderstaande kerndoelen geformuleerd voor ‘Oriëntatie op jezelf en de wereld (mens en samenleving)’.

Kerndoelen oriëntatie op jezelf en de wereld:

Mens en samenleving

- 34 De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen.
- 35 De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.
- 36 De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.
- 37 De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.
- 38 De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen.
- 39 De leerlingen leren met zorg om te gaan met het milieu.

De meeste van deze leerdoelen zijn direct of indirect relevant voor wat burgerschapsvorming wordt genoemd. Opvallend is dat daarin zowel het politieke of democratische burgerschap als het sociale burgerschap een rol spelen.

Burgerschapsvorming lijkt dus voor een deel betrekking te hebben op de vorming van leerlingen tot burgers die in staat zijn deel te nemen aan de politieke en democratische processen binnen de politieke gemeenschappen waar zij deel van uit maken (gemeente, provincie, rijk, Europa). Maar daarnaast heeft het ook betrekking op het functioneren van mensen binnen de maatschappij (economie) en vooral ook binnen de *civil society*.

1.5 Scholen en Present

De hoofdactiviteit van Present is om voor groepen vrijwilligers die zich aanbieden een bij hun wensen aansluitend project te organiseren. Present doet dat altijd in samenwerking met maatschappelijke organisaties. Mensen die ondersteuning nodig hebben en niet kunnen terugvallen op een netwerk dat hun die ondersteuning bieden kan, kunnen een beroep doen op Present. Daarbij gaat het vaak om mensen die op de een of andere wijze al ondersteund worden door professionele organisaties. Deze maatschappelijke organisaties worden daarom actief betrokken bij de voorbereiding en de eventuele nazorg van deze projecten.

In de loop van de tijd bleek dat dergelijke groepen van vrijwilligers ook van scholen afkomstig konden zijn. In verschillende vormen. Zo organiseert Present regelmatig activiteiten voor teams afkomstig uit bedrijven en maatschappelijke organisaties. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor scholen: medewerkers van een bepaalde basisschool voeren gezamenlijk een Present-project uit als een vorm van teambuilding.

Ook was er steeds regelmatig sprake van dat er projecten georganiseerd werden voor groepen leerlingen uit het PO, VO of MBO. Dit kon bijvoorbeeld gebeuren als een soort van vervanging van de eerder verplicht gestelde, maar later weer afgeschafte, maatschappelijke stage. Veel scholen wilden op een of andere wijze toch aan de verworvenheid van een maatschappelijke stage vasthouden (Brink e.a. z.j.). *Of de projecten kwamen tot stand op basis van de wens van leerkrachten om een externe activiteit te ontwikkelen.*

Opvallend aan deze projecten voor groepen van leerlingen uit het onderwijs is enerzijds het enthousiasme dat deze projecten vaak losmaakt bij zowel de organisatoren als de deelnemers, maar anderzijds ook het veelal nogal incidentele karakter ervan: een leerkracht die – vaak op basis van persoonlijke bekendheid met het werk van Present – het persoonlijke initiatief neemt tot het organiseren van een dergelijke activiteit voor de eigen klas of groep.

Naar de mogelijke opbrengsten van dergelijke projecten is onderzoek gedaan door een groep van studenten van Hogeschool Viaa. Centraal in hun onderzoek stond de vraagstelling: *‘Wat zijn volgens de verschillende betrokken*

partijen de ervaringen met en de opbrengsten voor basisschoolkinderen die zich inzetten als vrijwilligers in samenwerking met Stichting Present?’ (Kramer e.a. 2015). In dat onderzoek is vooral aandacht besteed aan wat dergelijke projecten voor de deelnemende kinderen betekenen. De uitkomsten daarvan waren positief. De studenten concluderen dat deze projecten voor alle partijen positieve ervaringen opleveren. Er is zowel bij kinderen als bij ouderen de wens dat deze projecten vaker worden georganiseerd. Zowel de professionals, basisschoolkinderen en ouderen noemen opbrengsten in de talentontwikkeling, waardenontwikkeling en ontwikkeling in burgerschapsvorming.

1.6 Present en de burgerschapsdoelen van de school

Het genoemde incidentele karakter van de georganiseerde projecten was voor Present een van de aanleidingen om het lectoraat ‘Vormend onderwijs’ van Hogeschool Viaa te benaderen voor de ontwikkeling van een werkwijze/methodiek om deze specifieke activiteiten wat meer in te bedden in zowel de deelnemende school als in de wijze van werken van Present zelf. *In dit project zou de nadruk moeten liggen op de vraag in hoeverre de deelname aan een Present-project, zoals onderzocht door Kramer e.a. ook een belangrijke bijdrage zou kunnen leveren aan de realisering van de eigen doelstellingen van de school.* Tegen die achtergrond kwam de combinatie met het thema ‘burgerschapsvorming’ tot stand. Zou het aanbod van lokale stichtingen van Present om projecten te organiseren voor leerlingen van de scholen ook ingebed kunnen worden in het kader van de verplichting die scholen hebben om structureel aandacht te geven aan ‘burgerschapsvorming’?

Daarbij zal duidelijk zijn dat Present niet kan zorgen voor een volledige invulling van het burgerschapsonderwijs. In de eerste plaats werd daarom gezocht naar een werkvorm die de bijdrage van Present goed inpasbaar maakt in de eigen doelstellingen van de school voor het burgerschapsonderwijs en die in onderlinge samenwerking kan worden uitgevoerd. Tegen die achtergrond ontstond het idee om te komen tot het maken van een lesmodule met behulp waarvan de leerkracht in twee lessen (een les voorafgaande aan het project en een les na afloop) het project kan inbedden binnen het door de school te bieden burgerschapsonderwijs. De Present-coördinator zou zich dan kunnen concentreren op het organiseren van het project in samenwerking met één of meerdere maatschappelijke organisaties.

In de tweede plaats lag het voor de hand dat Present zich in de organisatie van projecten in het bijzonder zou richten op sociaal burgerschap. Immers, Present wil bijdragen aan het versterken van de *civil society*, aan een samenleving waarin mensen vanzelfsprekend naar elkaar omzien (*sociaal burgerschap*). Het meer politieke en democratische

burgerschap (*staatsburgerschap*) valt buiten de focus van Present. Ook daarom kan Present maar een onderdeel bijdragen aan het burgerschapsonderwijs van de school. Het is aan de school zelf om de samenwerking met Present een plek te geven binnen haar eigen visie op burgerschapsvorming en alle activiteiten die zij in dat kader organiseert.

In het kader van het project ‘Onze school is Present’ is daarom een lesmodule ontwikkeld. Deze lesmodule is erop gericht een in samenwerking met Present te organiseren project in te bedden in de doelstellingen van de school met betrekking tot de wettelijke verplichting burgerschapsonderwijs te verzorgen. De lesmodule is zodanig opgezet dat je het ook als een soort leerlijn kunt zien door de gehele schoolloopbaan in het primair onderwijs. Er zijn modules ontwikkeld voor groep 1 en 2, voor groep 3 en 4, voor groep 5 en 6 en voor groep 7 en 8. Dit maakt het bijvoorbeeld mogelijk om eens in de twee jaar voor al deze vier groepen eigen Present-projecten te organiseren en de resultaten weer terug te laten komen in de lessen

1.7 De aanpak

Op grond van bovenstaande is gekozen voor onderstaande aanpak. Voor we hier verder op ingaan, schetsen we nog even de uitgangspunten:

1. Uit de missie en visie van stichting Present blijkt dat deze stichting een bijdrage wil leveren aan de vorming en versterking van sociaal burgerschap in de samenleving.
2. Deze missie en visie sluiten nauw aan bij een van de wettelijke taken van het onderwijs, namelijk om bij te dragen aan actief burgerschap en sociale integratie.
3. In de praktijk blijken scholen vaak een beroep te doen op Present om al dan niet expliciet invulling te geven aan deze taak. Deze samenwerking tussen Present en scholen blijft echter vaak van een incidenteel karakter.
4. Overheid en de Inspectie van het Onderwijs stellen vast dat scholen in het algemeen wel voldoen aan hun wettelijke taak, maar dat het daarbij vaak aan een integrale visie en gerichte aanpak ontbreekt, waardoor de school ook weinig inzichtelijk kan maken omtrent de doelen en resultaten van hun inspanningen dienaangaande.
5. Present wil aanbod ontwikkelen dat scholen kan helpen om meer gericht en structureel inhoud te geven aan hun wettelijke verplichting bij te dragen aan actief burgerschap en sociale integratie.

Door middel van het project 'Onze school is Present' wil Present Nederland in samenwerking met de Educatieve Academie komen tot de ontwikkeling van een nieuwe werkwijze die scholen helpt op een eigentijdse en creatieve wijze invulling te geven aan hun wettelijke verplichting om bij te dragen aan de burgerschapsvorming van leerlingen. Daarbij is er in eerste instantie voor gekozen om het project te beperken tot het primair onderwijs. Een verdere uitbreiding naar het voortgezet onderwijs is zeker te overwegen.

Daarbij zijn de volgende doelstellingen geformuleerd:

1. De te organiseren projecten moeten een gewenst maatschappelijke belang dienen, zoals het helpen van mensen in een afhankelijke situatie.
2. De projecten moeten een zichtbare bijdrage leveren aan de burgerschapsvorming van kinderen in de onderwijssituatie. Zij moeten dus inpasbaar zijn binnen de doelstellingen van de 'burgerschapsvorming' die de school heeft geformuleerd.
3. De projecten moeten zo mogelijk bijdragen aan een heldere positionering van de school in de eigen maatschappelijke omgeving.
4. De projecten moeten zo mogelijk een bijdrage leveren aan de versterking van de ouderbetrokkenheid binnen de school.
5. Het organiseren van projecten die aansluiten bij de talenten van kinderen, zodat kinderen ervaren wat zij kunnen bijdragen in de samenleving.

Tegen de achtergrond van deze doelstellingen zijn de volgende resultaten benoemd:

1. Een goed beschreven werkwijze of methodiek 'Onze School is Present' voor gebruik in het primair onderwijs.
2. Een werkmap of tool-box van bij de ontwikkeling en uitvoering van Present-projecten te gebruiken werkvormen en instrumenten inclusief een evaluatie-instrument.
3. Een wetenschappelijk verantwoorde rapportage van de onderzoeksresultaten.
4. *Opname van de werkwijze of methodiek in een relevante databank van beschikbare methodieken van burgerschapsonderwijs.*
5. De organisatie van een symposium voor Stichting Present en de aangesloten lokale stichtingen, belangstellenden uit het onderwijs en andere belangstellenden.
6. De ontwikkeling van een training voor mensen die met de werkwijze zullen gaan werken. Present zal de werkwijze ook beschikbaar stellen voor andere organisaties.

Aan Pauline Buit is gevraagd om een lesmodule te ontwikkelen. Zij heeft dit in eerste instantie gedaan voor de groepen 1 en 2 en voor de groepen 7 en 8. Deze pilotversie van de methodiek is vervolgens getest in een aantal pilots. Mede op basis van de positieve ervaringen is de methodiek verder uitgewerkt voor de groepen 3 en 4 en voor de groepen 5 en 6 (resultaat 1 en 2).

Rond de georganiseerde pilots waarin de ontwikkelde methodiek is beproefd, is een elementaire vorm van onderzoek gedaan, aan de hand van een web-enquête en beperkte observaties in de klas rond de verwerkingsles van het project. Aan verschillende groepen van betrokkenen (Present-coördinatoren, leerkrachten, ouders, vertegenwoordigers van betrokken maatschappelijke organisaties) is een vragenlijst voorgelegd. Leidende vraagstelling daarbij was:

"In hoeverre zorgt het gebruik van de lesmodule binnen het project 'Onze school is Present' ervoor dat niet alleen de doelgroep maar ook de school profijt heeft van het project, passend bij de doelen van Stichting Present?"

Het onderzoek richt zich in het bijzonder op het evalueren van de bruikbaarheid, werkbaarheid en waar mogelijk de opbrengsten van de lesmodule en de werkwijze rond het organiseren van Present-projecten.

1.8 Slotoverwegingen

Met de methode *Onze school is Present* beschikt Present over een prachtig aanbod naar de scholen in het Primair Onderwijs waarmee zij inhoud kunnen geven aan een deel van hun burgerschapsvorming, in het bijzonder gericht op de bevordering van sociaal burgerschap. Het gaat hierbij om een lesmodule die gericht is om in samenwerking met een lokale Stichting Present te komen tot de organisatie van buitenschoolse, maatschappelijke activiteiten en deze in te bedden in het op burgerschapsvorming gerichte curriculum van de school.

Met dit aanbod wil Present op een nieuwe en creatieve wijze bijdragen aan een samenleving waarin “steeds meer mensen het vanzelfsprekend vinden om naar elkaar om te zien” (visie Present).

Met dit aanbod daagt Present scholen uit samenwerking te zoeken met andere partijen om gezamenlijk bij te dragen aan die visie. Om te beginnen wordt immers een beroep gedaan op *Maatschappelijke Organisaties*. Met hen wordt de samenwerking gezocht om projecten voor scholen te organiseren. Daarbij is een punt van aandacht dat de ruimte binnen deze organisaties niet altijd even groot is om daaraan deel te nemen. De organisatie van die projecten kost namelijk tijd en die tijd is bij de medewerkers van maatschappelijke organisaties zeker niet vanzelfsprekend aanwezig. En zeker wanneer het aantal scholen dat dergelijke maatschappelijke projecten wil organiseren groeit, zal er sprake zijn van een toenemende vraag aan Maatschappelijke Organisaties om samen te werken. Dat betekent dat ook deze organisaties zichzelf de vraag moeten stellen in hoeverre zij erin willen investeren om een bijdrage te leveren aan de vorming van leerlingen uit het onderwijs: immers, deze leerlingen zijn potentieel hun toekomstige werknemers, vrijwilligers en stakeholders. Vandaar onze oproep aan Maatschappelijke Organisaties om welwillend deel te nemen in dit soort projecten en daarmee bij te dragen aan de vorming van toekomstig kader.

Naast de Maatschappelijke Organisaties vormen ook de *ouders* een belangrijke partij. Opvallend is dat zij in de pilotprojecten over het algemeen maar op beperkte schaal zijn meegenomen in de voorbereiding en uitvoering van de projecten. Toch geloven wij dat de ‘Onze school is Present’ goede aanknopingspunten biedt voor versterking van de ouderbetrokkenheid. Ouders kunnen bijdragen aan de organisatie, zij kunnen de school en Present helpen om de koppeling te maken naar Maatschappelijke Organisaties (bijvoorbeeld omdat zij zelf bij deze organisaties werkzaam zijn). Kortom: ouders kunnen een belangrijke rol spelen in de organisatie van buitenschoolse activiteiten.

Ook voor de *scholen* zelf ligt er een grote uitdaging in om aan de slag te gaan met dit aanbod van Present. Scholen hebben een grote vrijheid om op hun eigen manier vorm te geven aan burgerschapsonderwijs. Dat betekent dat het burgerschapsonderwijs ook veel ruimte biedt aan het profileren van de eigen identiteit in projecten. Juist scholen die de samenwerking met Present al wat structureler hebben opgepakt blijken die verbinding expliciet te leggen. Zij geven terug dat de samenwerking met Present hun helpt vorm te geven aan hun eigen profiel en identiteit. Bovendien is het voor de duurzaamheid van de samenwerking met Present belangrijk dat scholen deze samenwerking ook nadrukkelijk in de eigen curriculumbegroting opnemen. Onderwijsmiddelen zijn nooit gratis. Ook niet wanneer Present het voor je organiseert.

Kortom:

‘Onze school is Present’ biedt enorme mogelijkheden om een verbeteringsslag te geven aan het burgerschapsonderwijs op school. Mogelijkheden om de verbinding te zoeken met maatschappelijke partijen, de ouderbetrokkenheid te vergroten, structureel vorm te geven aan het onderwijs gericht op de vorming van sociaal burgerschap en daarmee de eigen identiteit en het eigen profiel te versterken.

Hoofdstuk 2   Onderzoeksopzet

2.1   Centrale vraagstelling

De centrale vraagstelling van het onderzoek luidt:

“In hoeverre zorgt het gebruik van de lesmodule binnen het project ‘Onze school is Present’ ervoor dat niet alleen de doelgroep maar ook de school profijt heeft van het project, passend bij de doelen van Stichting Present?”

Operationalisering begrippen:

- **De lesmodule:** Een aanbod van diverse lesonderdelen voor het vullen van een les voorafgaande aan de Projectdag en een les ter nabespreking hiervan. De lesmodule is ontwikkeld door educatief ontwerper Pauline Buit in opdracht van Hogeschool Viaa en Stichting Present.
  - **Gebruik van de module:** Eenmalig, door een zevental scholen voor primair onderwijs (zie bijlage 2), door kleutergroepen en bovenbouwgroepen, in de periode mei/juni 2017.
  - **Het project ‘Onze school is Present’:** Deelname aan een Projectdag (met Present als bemiddelaar) in combinatie met gebruik van de lesmodule.
  - **De doelgroep:** Mensen in de maatschappelijke omgeving van de school waarvoor schoolklassen zich tijdens de Projectdag inzetten, dit altijd in een samenwerking van Present met maatschappelijke organisaties.
  - **De school:** Betreft zowel de individuele leerkrachten van een school (de aan het project deelnemende leerkracht en zijn/haar wensen en behoeften) als de schoolteams (de directie en het team van een school en hun gezamenlijke vormingsvisie en onderwijsplannen).
  - **De doelen van Stichting Present:**
    - a) Een brug slaan tussen mensen die iets te bieden hebben en mensen die daarmee geholpen kunnen worden en b) een beweging op gang brengen in Nederland waarbij steeds meer mensen het vanzelfsprekend vinden om naar elkaar om te zien²
  - **Profijt:** In dit onderzoek gaan we ervan uit dat de school profijt heeft van het project wanneer
    - a) de lesmodule gebruiksvriendelijk is voor zowel leerkrachten als leerlingen en
    - b) wanneer het gebruik van de lesmodule rondom de Projectdag leerkrachten helpt om vormingsdoelen die raken aan het door Present geformuleerde ‘omzien naar elkaar’ structureler vorm te geven. Hierbij gaat het o.a. om vormingsdoelen die aansluiten bij de wettelijke plicht die scholen hebben om actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen.
- Om antwoord te kunnen geven op de centrale vraagstelling, zijn twee deelvragen met bijbehorende subvragen geformuleerd:
1. **In hoeverre helpt het gebruik van de lesmodule rondom de Projectdag leerkrachten om vormingsdoelen die raken aan het door Present geformuleerde ‘omzien naar elkaar’ structureler vorm te geven?**
    - a. In hoeverre sluiten inhoud en werkwijze van de lesmodule aan bij de wettelijke plicht die scholen hebben om actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen?
    - b. In hoeverre sluiten inhoud en werkwijze van de lesmodule aan bij de onderwijs- en vormingsdoelen van de leerkracht?
    - c. In hoeverre sluiten inhoud en werkwijze van de lesmodule aan bij de onderwijs- en vormingsdoelen van de school met betrekking tot burgerschapsvorming?
  2. **In hoeverre is de lesmodule gebruiksvriendelijk voor zowel leerkrachten als leerlingen?**
    - a. In hoeverre kunnen leerkrachten uit de voeten met de module?
    - b. In hoeverre zijn leerkrachten positief over de impact van de lessen uit de module op de leerlingen?
    - c. In hoeverre kunnen leerlingen uit de voeten met de lessen uit de module?
    - d. In hoeverre zijn de leerlingen positief (enthousiasme, betrokkenheid) over de lessen uit de module?
  3. **In hoeverre zorgt het gebruik van de lesmodule voor positieve neveneffecten?**
    - a. In hoeverre zorgt het gebruik van de lesmodule voor positieve neveneffecten?

² <https://stichtingpresent.nl/over-ons/visie-missie/>

2.2 Methode van dataverzameling

Ter beantwoording van bovenstaande subvragen (a, b, c etc.) zijn verschillende methoden van dataverzameling gebruikt waaronder: vragenlijstonderzoek, observatieon-

derzoek en document-onderzoek. In onderstaand schema staat weergegeven welke methode is ingezet voor het beantwoorden van welke deelvraag:

Subvragen	a	b	c	d	e	f	g	h
I. Digitale vragenlijst leerkrachten	x	x	x	x	x	x	x	x
II. Observatie: mondelinge feedback leerlingen les 2	x	x	x			x	x	
III. Digitale vragenlijst ouders van leerlingen	x	x	x				x	x
IV. Document-analyse lesmodule	x							
V. Observatie: werkhouding leerkracht/leerlingen les 2				x		x	x	
VI. Digitale vragenlijst overige project-betrokkenen								x

Onderzoekspopulatie

In deze pilot hebben schoolklassen van negen verschillende basisscholen deelgenomen. Op zeven van die scholen is de lesmodule gebruikt rondom de Projectdag. In de overige twee gevallen zijn wel de vragenlijsten uitgezet, maar kon men de vragen over de lesmodule overslaan. De georganiseerde Projectdagen werden gecoördineerd door medewerkers van Stichting Present die bemiddelden tussen scholen en maatschappelijke organisaties (zie overzicht deelnemers pilot - bijlage 2). Zowel leerkrachten, ouders van leerlingen, Present-coördinatoren en contactpersonen van de maatschappelijke organisaties (= overige project-betrokkenen) hebben deelgenomen aan het onderzoek door middel van het invullen van een digitale vragenlijst (zie overzicht vragenlijstvragen – bijlage 1).

Uiteindelijk heeft het volgend aantal respondenten deelgenomen aan het vragenlijstonderzoek: 10 leerkrachten, 57 ouders, 9 Present-coördinatoren en 8 contactpersonen van maatschappelijke organisaties. De leerlingen zijn in dit onderzoek niet op directe wijze betrokken. Naast de informatie die leerkrachten en ouders geven over de leerlingen zijn observaties gedaan in de klas om een globale indruk te krijgen van hoe leerlingen (en leerkrachten) reageren op (het werken met) de lesmodule.

³ Het SLO is het Nationale expertisecentrum voor leerplanontwikkeling

⁴ <http://www.slo.nl/primair/themas/burgerschap/>

2.3 Methode van data-analyse

De vragenlijsten bestaan zowel uit gesloten als open vragen. De antwoorden op gesloten vragen zijn via het programma Analyzer uitgedrukt in percentages. Analyse van de antwoorden op de open vragen heeft plaatsgevonden door middel van open coderen. Hierbij worden antwoordcategorieën gevormd op basis van de mate waarin de codes al dan niet met elkaar overeenkomen.

De observatieaantekeningen zijn geanalyseerd door middel van gesloten coderen. Zo zijn observaties met betrekking tot de leerkracht en de leerling uit elkaar gehaald en is onderscheid gemaakt tussen observaties die betrekking hebben op de werkhouding van leerkracht/leerling en observaties die betrekking hebben op waartoe leerlingen geactiveerd worden. Deze tekstfragmenten zijn geanalyseerd door middel van open coderen.

Analyse van de lesmodule als document, heeft plaatsgevonden door middel van vergelijkend onderzoek. De in de lesmodule genoemde lesdoelen zijn vergeleken met zowel de kerndoelen voor het primair onderwijs als met de beschrijvingen van de drie door het SLO³ onderscheiden domeinen⁴ die centraal staan bij burgerschap.

Hoofdstuk 3 Resultaten

3.1 Beantwoording subvragen

In onderstaande worden de verkregen resultaten per subvraag gepresenteerd.

1a. In hoeverre sluiten inhoud en werkwijze van de lesmodule aan bij de wettelijke plicht die scholen hebben om actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen?

Opbrengsten document-analyse

Scholen zijn wettelijk verplicht om actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen. De gewenste opbrengsten van deze plicht zijn vastgelegd in een aantal kerndoelen. Uit de document-analyse van de lesmodule blijkt dat een deel van de door de auteur geformuleerde lesdoelen op papier goed aansluiten bij (een onderdeel van) zeker twee van de zes kerndoelen, namelijk:

Kerndoel 34
Zorg leren dragen voor lichamelijke en psychische gezondheid van zichzelf en anderen
- Lesdoel groep 1-2: <i>De leerlingen weten dat je met iets wat bij je past of waar je goed in bent iets kunt doen voor een ander</i>
- Lesdoel groep 7-8: <i>De leerlingen weten dat je met iets wat bij je past of waar je goed in bent iets kunt bijdragen aan de samenleving</i>
Kerndoel 38
De leerlingen leren hoofd zaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen
- Lesdoel groep 1-2: <i>De leerlingen weten dat mensen verschillen in hoe ze eruit zien en wat ze doen</i>
- Lesdoel groep 7-8: <i>De leerlingen weten dat je elkaar kunt aanvullen en van elkaar kunt leren</i>
- Lesdoel groep 7-8: <i>De leerlingen benoemen en waarderen verschillen in gedrag, overtuigingen en talenten</i>

Bovenstaande lesdoelen zijn tevens onder te brengen in twee van de drie domeinen die volgens het SLO centraal staan bij burgerschapsvorming, te weten:

- **Participatie:** kennis over de basiswaarden en mogelijkheden voor inspraak en vaardigheden en houdingen die nodig zijn om op school en in de samenleving actief mee te kunnen doen.
- **Identiteit:** verkennen van de eigen identiteit en die van anderen; voor welke (levensbeschouwelijke) waarden sta ik en hoe maak ik die waar?

Uit de lesdoelen blijkt dat de lesmodule zich sterk richt op het ontdekken van wat bij de leerling past en waar de leerling goed in is (= link met 'identiteit') en hoe de leerling deze eigenheid in de vorm van talenten en waarden actief kan inzetten ten bate van de ander (= link met 'participatie').

Opbrengsten observatieonderzoek leerlingen

De lesmodule is niet slechts op basis van de beschreven lesdoelen geëvalueerd, maar ook en vooral op basis van ervaringen van leerkrachten en leerlingen in de praktijk. Zo zijn tijdens de nabesprekingsles de leerlingen geobserveerd. Uit de analyse van de verzamelde data blijkt dat deze les leerlingen activeert om:

- na te denken over hoe/waarom ze zelf iets voor een ander kunnen betekenen (door middel van inzet talent);
- na te denken over wat een ander voor hen betekent;
- waardering naar de ander uit te spreken of te tonen;
- te reflecteren op (een ontmoeting met) een kwetsbare ander;
- zich nogmaals te willen inzetten.

Deze 'opbrengsten' sluiten goed aan bij de eerder genoemde kerndoelen en tonen aan dat de beschreven lesdoelen daadwerkelijk gestalte krijgen in de onderwijspraktijk.

Opbrengsten vragenlijstonderzoek ouders

Wanneer aan ouders wordt gevraagd naar de impact van het project op hun kind, noemt de helft van de ouders een concrete 'opbrengst'. Deelname aan het totale project (dus de lesmodule gecombineerd met de Projectdag) heeft er volgens hen aan bijgedragen dat de kinderen:

- de ervaring hebben opgedaan dat 'je inzetten voor een ander' plezierig kan zijn;
- zich bewust zijn geworden dat je met weinig van grote betekenis kunt zijn;
- zich bewust zijn geworden van beperkingen waar anderen mee te maken kunnen hebben en zich meer bewust zijn geworden van hun eigen gezondheid en hier dankbaar voor zijn;
- nieuwe ervaringen hebben opgedaan (plek, doelgroep).

Deze 'opbrengsten' komen grotendeels overeen met de beschreven observaties, en tonen eveneens aan dat de lesdoelen daadwerkelijk gestalte krijgen in de onderwijspraktijk.

Opbrengsten vragenlijstonderzoek leerkrachten

In de inhoudelijke verkenning 'Een basis voor burgerschap' schetst het SLO welke kennis, vaardigheden en houdingen van leerlingen in diverse groepen verwacht mag worden. De inhoud en werkwijze van de lesmodule voor zowel groep 1-2 als groep 7-8 is hierop (in theorie) afgestemd. In hoeverre de aandacht voor (een deel van) deze ontwikkelgebieden in de praktijk van het werken met de lesmodule wordt ervaren, blijkt uit de door leerkrachten gegeven feedback. Uit analyse van de vragenlijstdata komt naar voren dat in de module volgens een meerderheid van de leerkrachten voldoende aandacht is voor zowel talentontwikkeling, karaktervorming als deugdevorming. Het karaktervormende element wordt zelfs door alle leerkrachten duidelijk herkend.

1b. In hoeverre sluiten inhoud en werkwijze van de lesmodule aan bij de onderwijs- en vormingsdoelen van de leerkracht?

Opbrengsten vragenlijstonderzoek leerkrachten

Uit analyse van verzamelde data komt naar voren dat de lesmodule *volgens alle leerkrachten* die ermee hebben gewerkt aansluit bij wat zij zelf belangrijk vinden. De leerkrachten noemen verschillende vormingsdoelen die zij van belang vinden en die zij herkennen in de lesmodule. Deze doelen zijn gecategoriseerd en in onderstaande tabel beschreven:

Categorieën van door leerkrachten genoemde vormingsdoelen:	Aantal leerkrachten
Leerlingen ontdekken dat en hoe ze eigen talenten kunnen inzetten voor een ander	5
Leerlingen worden zich bewust van een wereld buiten hun eigen wereldje en vanzelfsprekendheden	3
Leerlingen leren om te dienen en het goede te doen	2
Leerlingen leren oog te hebben voor de ander / om te zien naar elkaar	2
Leerlingen leren iets kosteloos te doen voor een ander	1

Opbrengsten observatieonderzoek leerlingen

De in het onderzoek geobserveerde 'impact' van de les op de leerlingen (zie subvraag 1a), sluit goed aan bij wat de leerkrachten van belang vinden. Dit is met name het geval waar het gaat om het vormingsdoel 'Leerlingen ontdekken dat en hoe ze hun eigen talenten kunnen inzetten voor een ander'.

Opbrengsten vragenlijstonderzoek ouders

De feedback van ouders bevestigt bovenstaande relatie, zoals blijkt uit de door hen genoemde projectopbrengst dat hun kind zich bewust is geworden dat je met weinig van grote betekenis kunt zijn. De observatie van ouders dat hun kind zich door middel van deelname aan het project bewust is geworden van beperkingen waar anderen mee te maken kunnen hebben en/of dat hun kind nieuwe ervaringen heeft opgedaan, sluit daarnaast helemaal aan bij het tweede vormingsdoel van de leerkrachten: 'Leerlingen worden zich bewust van een wereld buiten hun eigen wereldje en vanzelfsprekendheden'.

1c. In hoeverre sluiten inhoud en werkwijze van de lesmodule aan bij de onderwijs- en vormingsdoelen van de school met betrekking tot burgerschapsvorming?

Opbrengsten vragenlijstonderzoek leerkrachten

Uit analyse van de data blijkt dat slechts een kleine meerderheid van de leerkrachten op de hoogte is van de doelen die de school zich heeft gesteld met betrekking tot burgerschapsvorming. Vier van hen vatten dit doel als volgt samen:

- De school/klas functioneert als een democratie waarvan gemeenschapszin een belangrijk aspect is; Je kunt iets voor een ander betekenen (met je talent); Geloof, hoop en liefde; Werken aan een goede wereld; Iedereen heeft talent - is ergens goed in.'
- 'Burgerschapsvorming brengt kinderen de basiskennis, vaardigheden en houding bij die ze nodig hebben om nu en straks actief te kunnen meedoen in de samenleving.'
- 'Wat betekent het om onderdeel van de maatschappij te zijn.'
- 'Actief kunnen inzetten in de samenleving; oog hebben voor anderen in de democratie.'

Het Presentproject beantwoordt volgens de leerkrachten ten volle aan de burgerschapsvormende doelen van de school. Dat gebeurt volgens hen doordat de abstracte doelen in de praktijk worden ervaren, doordat leerlingen in contact komen met een voor hen onbekend deel van de samenleving, en doordat leerlingen ontdekken waar ze goed in zijn door zich in te zetten voor een ander.

Een leerkracht geeft aan dat er binnen het project (nog) weinig aandacht is voor het feit dat omzien naar elkaar niet alleen leuk en fijn is, maar ook gewoon nodig en nuttig.

Opbrengsten observatieonderzoek leerlingen & vragenlijstonderzoek ouders

De 'impact' van de les uit de module op de leerlingen (zie 1a – observatie en vragenlijst), sluit aan bij een belangrijk burgerschapsvormend schooldoel dat door de leerkrachten genoemd is, namelijk dat kinderen ontdekken dat en hoe ze van betekenis kunnen zijn voor een ander.

2a. In hoeverre kunnen leerkrachten uit de voeten met de module?

Opbrengsten observatieonderzoek leerkrachten

Uit analyse van de observatie-data blijkt dat leerkrachten weinig of geen moeite hebben om aan de hand van de lesmodule (nabesprekingsles) aan de gang te gaan met de kinderen in de klas. Zo blijkt de uitleg van de lessen (via de leerkracht) duidelijk te zijn waardoor de leerlingen snel aan de slag kunnen. Daarnaast blijken de lessen leerkrachten de mogelijkheid te geven om met de leerlingen door te spreken op een verdiepend niveau. In een enkel geval wordt van de leerkracht een actieve(re) rol gevraagd dan de rol die is beschreven in de module ('De leerkracht bereidt voor en volgt het programma') omdat het aangeboden lesmateriaal op zichzelf niet helemaal voldoende is om een leerdoel te behalen met de kinderen. Zo moet een leerkracht de kinderen helpen een verbinding te leggen tussen het geven/krijgen van complimenten en het leveren van een actieve bijdrage tijdens de Projectdag. De betreffende leerkracht springt tijdens de geobserveerde les echter soepel en effectief in dit 'gat'.

Opbrengsten vragenlijstonderzoek leerkrachten

Geen enkele leerkracht geeft aan ontevreden te zijn met de ontwikkelde lesmodule. Bijna alle leerkrachten zijn (heel erg) tevreden, een enkeling antwoordt 'neutraal'. Twee leerkrachten geven aan dat mogelijk een nog grotere tevredenheid kan worden verkregen door de spelduur van een van de lesonderdelen te verkorten (talentenbingo bij lesonderdeel talent) en de vindbaarheid van bepaalde lesonderdelen te vergroten.

De lesmodule voegt volgens alle leerkrachten in positieve zin wat toe aan de Projectdag: de helft vindt de meerwaarde voldoende, de andere helft vindt de meerwaarde groot. De lessen zorgen volgens de leerkrachten voor:

- inbedding van de Projectdag: kinderen gaan goed voorbereid en bewuster aan de slag/de Projectdag wordt geëvalueerd;
- verduurzaming van het leveren van een actieve bijdrage: er is ook ruime aandacht voor het inzetten van je talent buiten de Projectdag, in het dagelijks leven;
- een groter bewustzijn bij kinderen van hun talent;
- een groter bewustzijn bij kinderen van de nood van anderen.

Bijna alle leerkrachten zijn (zeer) enthousiast over het project en geven aan zo weer mee te willen doen. Slechts één leerkracht is iets terughoudender (gaf als antwoord: 'neutraal'). Men is tevreden: suggesties ter verbetering heeft men nauwelijks. Een enkeling oppert het idee om in de toekomst ouders meer te betrekken bij het project.

2b. In hoeverre zijn leerkrachten positief over de impact van de lessen uit de module op de leerlingen?

Opbrengsten vragenlijstonderzoek leerkrachten

De leerkrachten geven aan dat geen enkele leerling de lessen saai of (te) moeilijk vond. Volgens bijna alle leerkrachten vonden de leerlingen de lessen leuk; de helft van de leerkrachten benoemt dat de leerlingen de lessen leerzaam vonden; een enkele leerkracht geeft aan dat de leerlingen niet uitgesproken reageerden op de lessen ('neutraal').

Wat betreft de impact van de lessen op de leerlingen geven de leerkrachten aan dat de opdrachten uit de lesmodule verrassend goed worden opgepakt en dat de leerlingen enthousiast, betrokken en geïnteresseerd reageren en meedoen. Eén leerkracht geeft aan dat de impact van de lessen beperkt is: het was volgens de leerkracht moeilijk om de stap naar de praktijk te maken met de leerlingen. Daarnaast wordt opgemerkt dat de door Stichting Present gepresenteerde verhalen van mensen met een specifieke hulpvraag bij enkele leerlingen emotionele reacties opriepen. Deze impact is echter niet positief of negatief gewaardeerd.

2c. In hoeverre kunnen leerlingen uit de voeten met de lessen uit de module?

Opbrengsten observatieonderzoek leerlingen

Uit analyse van de observatiedata tijdens de nabesprekingsles blijkt dat de leerlingen goed uit de voeten kunnen met de lesonderdelen. Ze pakken de opdrachten serieus op, gaan gemotiveerd aan de slag, zijn enthousiast aan het werk en/of kijken met aandacht naar wat wordt gepresenteerd.

Opbrengsten vragenlijstonderzoek leerkrachten

Bovenstaande observaties sluiten aan bij de door leerkrachten gegeven feedback (vragenlijstonderzoek – zie 2b): de opdrachten uit de lesmodule worden volgens hen verrassend goed opgepakt en de leerlingen zijn enthousiast, betrokken en geïnteresseerd tijdens de les. De leerkrachten geven aan dat geen enkele leerling de lessen saai of (te) moeilijk vond. Volgens bijna alle leerkrachten vonden de leerlingen de lessen leuk. De helft van de leerkrachten benoemt dat de leerlingen de lessen leerzaam vonden. Een enkele leerkracht geeft aan dat de leerlingen niet uitgesproken reageerden op de lessen ('neutraal').

2d. In hoeverre zijn de leerlingen positief (enthousiasme, betrokkenheid) over de lessen uit de module?

Opbrengsten vragenlijstonderzoek ouders

Naast bovengenoemde opbrengsten (zie subvraag 2c) die een beeld geven van hoe de leerlingen de lessen waarderen, geven ook enkele ouders aan wat hun kind van de lessen vond. Voor zover ouders op de hoogte zijn geweest van de lessen rondom de Projectdag (ruim twee derde is dit niet), geven zij aan dat hun kind de lessen leuk vond. Een deel van de ouders geeft tevens aan dat hun kind de voor- en nabespreking leerzaam vond. Eén ouder benoemt dat de voorbesprekingsles moeilijk of saai was volgens haar kind.

3a. In hoeverre zorgt het gebruik van de lesmodule voor positieve neveneffecten?

Opbrengsten vragenlijstonderzoek leerkrachten: betrekken van ouders

Uit analyse van de schriftelijke feedback van leerkrachten blijkt dat de helft van de leerkrachten aangeeft dat ouders actief betrokken waren bij het Project. In bijna alle gevallen schrijven deze leerkrachten de betrokkenheid van ouders toe aan het Project zelf: de inhoud van het project spreekt ouders aan en dat spreken zij uit richting de leerkracht en/of dat maakt dat zij betrokken zijn als begeleider tijdens de Projectdag of als geïnteresseerde ouder tijdens een afsluitende Project-presentatie. Voor scholen of leerkrachten die de betrokkenheid of participatie van ouders willen vergroten, vormt deelname aan het Present-project dus een goede gelegenheid.

Opbrengsten vragenlijstonderzoek Present-coördinatoren: betrokkenheid kinderen

De Present-coördinatoren geven aan dat de lesmodule rondom de Projectdag zeker van meerwaarde is. De module zorgt voor een breder perspectief bij de kinderen (door focus op het inzetten van talenten), voor grotere betrokkenheid van de kinderen bij de Projectdag, en voor inbedding van de Projectdag door middel van een duidelijke start en afsluiting.

Algemene aandachtspunten die de coördinatoren noemen met betrekking tot de organisatie van het project in de toekomst zijn:

- Houd als coördinator (en maatschappelijke organisatie) rekening met de leeftijd van de kinderen. Voor het omgaan met kinderen uit groep 1-2 heb je speciale vaardigheden nodig, veel geduld en een juiste aanspreektoon.
- Werk samen met een enthousiaste medewerker van de maatschappelijke organisatie. Met name in de zorg ligt de werkdruk hoog (vanwege bezuinigingen) waardoor projecten moeilijk in te plannen zijn. Een enthousiaste medewerker van de betreffende organisatie is onmisbaar.

Opbrengsten vragenlijstonderzoek contactpersonen M.O.: voor herhaling vatbaar

Een ruime meerderheid van de contactpersonen van de maatschappelijke organisaties geeft aan (heel erg) tevreden te zijn met het totale project. Een ruime meerderheid van de cliënten heeft genoten van de aanwezigheid en inzet van de kinderen. Hoewel een deel minder uitgesproken is ('neutraal'), geven alle contactpersonen aan het (helemaal) te zien zitten dat de school een volgende keer weer een project bij de organisatie komt doen.

Algemene aandachtspunten genoemd door contactpersonen met betrekking tot de organisatie van het project in de toekomst zijn:

- Probeer het aantal kinderen dat op locatie komt af te stemmen op de grootte van de doelgroep (het aantal deelnemende cliënten). Wanneer de verhouding niet goed is (te veel kinderen) hebben sommige kinderen een tijd lang niet veel te doen en kunnen zij zich gaan vervelen.
- Houd er (als contactpersoon en coördinator) rekening mee dat hoewel medewerkers enthousiast zijn over het project, ze niet snel energie steken in een project van buitenaf vanwege de hoge werkdruk.

Zo zijn professionals in de zorg over het algemeen erg druk. Dat betekent dat zij weinig kunnen bijdragen aan de voorbereiding en begeleiding van het project. De begeleiding van projecten vanuit de organisatie kan dus grotendeels op een enkeling neerkomen.

3.2 Beantwoording deelvragen

Het doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in hoeverre het gebruik van de lesmodule binnen het project 'Onze school is Present' ervoor zorgt dat niet alleen de doelgroep maar ook de school profijt heeft van het project, passend bij de doelen van Stichting Present. Om dit 'profijs' vast te kunnen stellen, zijn twee deelvragen geformuleerd met bijbehorende subvragen. Op basis van de geanalyseerde data en de daarmee verkregen resultaten per subvraag (zie 3.1), kunnen we een antwoord formuleren op de drie deelvragen.

Deelvraag 1:

In hoeverre helpt het gebruik van de lesmodule rondom de Projectdag leerkrachten om vormingsdoelen die raken aan het door Present geformuleerde 'omzien naar elkaar' structureler vorm te geven?

De inhoud en werkwijze van de lesmodule blijken gelieerd aan verschillende vormingsdoelen waar leerkrachten mee te maken hebben. Zo sluiten ze aan bij de wettelijke plicht die scholen hebben om actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen, bij de onderwijs- en vormingsdoelen van de leerkracht zelf, en bij de onderwijs- en vormingsdoelen van de school met betrekking tot burgerschapsvorming.

De lesmodule blijkt er vooral op gericht dat leerlingen ontdekken dat en hoe ze hun talenten actief kunnen inzetten ten bate van de ander. De vaardigheden en houdingen die hiermee geactiveerd worden vallen vooral binnen de domeinen 'identiteit' en 'participatie'.⁵ De onderwijs- en vormingsdoelen van de leerkracht zelf zijn grotendeels gelieerd aan deze domeinen, dus de lesmodule helpt leerkrachten zeker om hieraan structureler vorm te geven.

Het valt op dat slechts een kleine meerderheid van de leerkrachten op de hoogte is van de doelen die de school zich heeft gesteld met betrekking tot burgerschapsvorming. De schooldoelen die wel worden genoemd zijn abstracter geformuleerd dan de vormingsdoelen van de leerkracht zelf, en blijken ook betrekking te hebben op kennis, vaardigheden en houdingen binnen het domein 'democratie'. Wanneer leerkrachten hier (ook) structureler aandacht willen schenken of zich willen richten op kennis, vaardigheden en houdingen met betrekking tot geestelijke stromingen, maatschappelijke waarden of het milieu, is het gebruik van een aanvullende module of iets dergelijks noodzakelijk aangezien de focus van Stichting Present ligt op het 'omzien naar elkaar'.

⁵ SLO

Deelvraag 2:

In hoeverre is de lesmodule gebruiksvriendelijk voor zowel leerkrachten als leerlingen?

Uit de feedback van leerkrachten blijkt dat zowel inhoud als werkwijze van de lesmodule in goede aarde vallen bij de leerlingen. Zowel in de groepen 1-2 als 7-8 merken de leerkrachten op dat de leerlingen de lessen leuk vinden en opdrachten verrassend goed worden opgepakt. Volgens de leerkrachten werken de leerlingen enthousiast, betrokken en geïnteresseerd. De observatiegegevens bevestigen dit beeld. Geen enkele leerling vindt de lessen saai of (te) moeilijk, aldus de leerkrachten. De feedback van de ouders sluit hier grotendeels bij aan. Slechts één ouder heeft van haar kind begrepen dat een les wel saai of moeilijk was.

Naast dat de leerlingen positief zijn en goed overweg kunnen met de lesmodule, blijkt uit de onderzoeksgegevens dat de module ook voor leerkrachten prettig in gebruik is en gewaardeerd wordt. In een enkel geval wordt van de leerkracht een actieve(re) rol gevraagd dan het 'volgen' van het beschreven programma, met name waar het gaat om de koppeling naar de praktijk(dag). De lesmodule is volgens de leerkrachten van meerwaarde omdat het onder andere zorgt voor inbedding en verduurzaming van de Projectdag en leidt tot een groter bewustzijn bij de leerlingen van zowel hun eigen talent als de nood van anderen in hun omgeving. Bijna alle leerkrachten zijn (zeer) enthousiast over het totale project en geven aan weer mee te willen doen.

Ideeën die zowel door leerkrachten als Present-coördinatoren geopperd worden om de lesmodule nog gebruiksvriendelijker te maken, hebben te maken met: het verkorten van de speluur van een van de lesonderdelen (bingo); het vergroten van de vindbaarheid van lesonderdelen en bijlagen; de beschikbaarheid van een muziekvideo bij het helplied; de beschikbaarheid van een filmpje over sociale hulp (naast praktische hulp).

Deelvraag 3.

In hoeverre zorgt het gebruik van de lesmodule voor positieve neveneffecten?

Uit analyse van overige opmerkingen van respondenten blijkt dat deelname aan het project tot meer kan leiden dan profijt voor de doelgroep (hulp-ontvanger) of voor de scholen (structureler werken aan vormingsdoelen). Zo blijkt uit de feedback van leerkrachten dat deelname aan het Present-Project een middel kan zijn voor scholen of leerkrachten om de betrokkenheid of participatie van de ouders te vergroten. Present-coördinatoren constateren dat kinderen meer betrokken zijn bij de Projectdag door het aanbieden van de lesmodule. Alle contactpersonen van maatschappelijke organisaties geven aan het (helemaal) te zien zitten dat de school een volgende keer weer een project bij de organisatie komt doen.

Hoofdstuk 4 Conclusie en aanbevelingen

4.1 Conclusie

Uit voorgaande blijkt dat de inhoud en de werkwijze van de lesmodule binnen het project 'Onze school is Present' aansluiten bij wat zowel de leerkrachten, de scholen als de overheid (wettelijke plicht) van belang vinden. Daarnaast zijn zowel leerkrachten als leerlingen enthousiast over de lesmodule en kunnen zij er goed mee overweg. De contactpersonen van de maatschappelijke organisaties geven aan dat deelname aan het project ook voor de doelgroep (hulp-ontvanger) waardevol is geweest. Zij geven aan dat een ruime meerderheid van de cliënten heeft genoten van de aanwezigheid en inzet van de leerlingen tijdens de Projectdag.

Op basis hiervan kunnen we vaststellen of het gebruik van de lesmodule binnen het project 'Onze school is Present' ervoor zorgt dat in de samenwerking tussen school en Present enerzijds de doelen van Present en anderzijds de burgerschapsdoelstellingen van de school op een goede manier samengaan.

4.2 Aanbevelingen

1. In dit onderzoek gaan we er onder andere van uit dat de school profijt heeft van het project wanneer het gebruik van de lesmodule leerkrachten helpt om (ook) de onderwijs en vormingsdoelen *van de school* met betrekking tot burgerschapsvorming structureler vorm te geven. Uit dit onderzoek blijkt echter dat veel leerkrachten niet op de hoogte zijn van deze doelen. Wij zien hier een grote kans voor zowel schoolleiders als leerkrachten. Besteed aandacht aan een heldere en richtinggevende formulering van de (burgerschap)vormingsdoelen van de school, zorg dat het team deze doelen kent en zich eigen maakt, en leg verbanden met schoolpraktijken en lesmodules zoals deze hier zijn besproken. Op die manier kunnen leerkrachten door middel van het project gericht werken aan wat zowel de school als zichzelf van belang vinden, en daarmee bovendien beantwoorden aan de wettelijke plicht om actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen.
2. Hoewel de lesmodule en het project tijdens deze pilot bij alle partijen in goede aarde zijn gevallen, adviseren we de ontwikkelaar van de lesmodule om in volgende versies de gebruiksvriendelijkheid van de ontwikkelde module nog verder te optimaliseren aan de hand van de door de respondenten aangedragen ideeën (zie 3.2: beantwoording deelvraag 2). Ook de coördinatoren van Stichting Present die in

de toekomst de organisatie op zich nemen van het project 'Onze school is Present', bevelen we aan om de aandachts- en verbeterpunten genoemd door de Present-coördinatoren en de contactpersonen van maatschappelijke organisaties ter harte te nemen (zie hoofdstuk 2: beantwoording subvraag 3a).

3. Een volgende aanbeveling sluit aan bij de eerdere opmerkingen die wij maakten. Bedoeling van het lesprogramma was om nauw aan te sluiten bij de doelstellingen van de school met betrekking tot het eigen burgerschapsonderwijs. Uit de respons op onze enquête onder leerkrachten blijkt echter dat scholen lang niet altijd over een visie op burgerschapsvorming en over een planmatige aanpak van hun burgerschapsonderwijs beschikken. Dat sluit ook aan bij de in hoofdstuk 1 aangehaalde uitspraken van de Inspectie van het onderwijs over de stand van zaken rond het burgerschapsonderwijs. Scholen houden zich wel met burgerschapsvorming bezig, maar doen dit lang niet altijd op een gerichte en doordachte manier en geven zich evenmin rekenschap van de uitdagingen die hier liggen om ook de eigen identiteit in dat onderwijs tot uitdrukking te kunnen brengen. Burgerschapsvorming heeft daardoor vaak een incidenteel karakter.

De door Present aangeboden lesmodule vormt een soort van minimale leerlijn gericht op de vorming van sociaal burgerschap, de ontwikkeling van het empathisch vermogen en sociale vaardigheden en talenten. Daarmee geeft Present invulling aan slechts een deel van de doelstellingen van het burgerschapsonderwijs. Maar het doet dat wel op een gerichte en planmatige manier. De door Present aangeboden module biedt daarmee aanknopingspunten aan scholen om het eigen burgerschapsonderwijs op een meer visiegestuurde en planmatige wijze op te zetten en levert meteen ook bouwstenen aan voor een gedeeltelijke invulling daarvan. Op die manier kan het aanbod van Present scholen helpen op een meer systematische wijze invulling te geven aan de wettelijke verplichting om burgerschapsonderwijs te geven en daar op een betere manier verantwoording van af te leggen.

4. Een volgende aanbeveling luidt dat de organisatie van Present-projecten ook goede aanknopingspunten kan bieden voor versterking van de ouderbetrokkenheid. Uit de respons op de enquête onder ouders blijkt dat ouders de Present-projecten over het algemeen positief beoordelen, en ook dikwijls geïnteres-

seerd zijn, maar in de regel niet of nauwelijks bij de projecten betrokken werden. Het lijkt zeker de moeite waard om bij de toepassing van het aanbod van Present in onderwijssituaties de mogelijkheden te verkennen om ouders bij de voorbereiding en uitvoering van Present-projecten op school te betrekken.

5. Een vijfde aanbeveling heeft betrekking op het feit dat de betrokken maatschappelijke organisaties zich over het algemeen betrokken en enthousiast tonen over de georganiseerde projecten, maar er tegelijkertijd van blijken dat slechts beperkte mogelijkheden te zien zijn om actief met de organisatie ervan bezig te kunnen houden. Bovendien hadden bijna alle georganiseerde projecten betrekking op de ouderenzorg en zou er dus een situatie kunnen dreigen dat naarmate meer scholen dergelijke projecten willen organiseren er veel vragen om medewerking op de maatschappelijke organisaties af kunnen komen. Het lijkt daarom belangrijk dat ook maatschappelijke organisaties zich bezinnen op de vraag welke rol zij in samenwerking met het onderwijs willen spelen in de vorming van leerlingen. Daarbij zijn allerlei redenen te bedenken om die aandacht voor samenwerking met het onderwijs te legitimeren: het belang dat dergelijke organisaties hebben bij betrokkenheid van burgers en van mogelijke vrijwilligers en de eventuele anticipatie op de werving van beroepskrachten en professionals voor de vervulling van hun taken in de toekomst. Ook maatschappelijke organisaties moeten zich dus afvragen welke rol zij willen spelen in de gemeenschappelijke taak van onze samenleving om bij te dragen aan burgerschap en de vorming daarvan.

Literatuur

Arendt, H. (1968). Crisis in Education. In: Arendt, H.. *Between past and future: Eight exercises in political thought*. New York: Viking Press.

Biesta, G. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten : Ethiek, politiek en democratie*. Meppel: Boom Lemma.

Brink, R., Derks, G., Schiphauwer, A. & Mudde, R. (z.j.). *Nieuwe wegen inslaan met de maatschappelijke stage*. https://www.verus.nl/sites/www.verus.nl/files/downloads/mas_varianten.pdf (laatst geraadpleegd op 9 oktober 2017)

Inspectie van het Onderwijs (2010). *De staat van het onderwijs*. Onderwijsverslag 2008/2009. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het onderwijs (2016). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Den Haag: Inspectie van het onderwijs.

Jager- Vreugdenhil, M., Til- Teekman, C. & Slendebroek- Meints, J. (2012). *Gezinnen: Present! – Verslag van het onderzoeks- en ontwikkelproject ten behoeve van een nieuwe methodiek voor family volunteering van Stichting Present*. Zwolle: Centrum voor Samenlevingsvraagstukken.

Kramer, G., Nuijten, L., Penninkhof, J. & Wal, M. van der (z.j.). *Basisscholen Present – Onderzoek naar basisschoolkinderen die zich inzetten als vrijwilligers*. Zwolle: Hogeschool Viaa.

Masschelein, J., & Simons, M. (2010). *Schools as architecture for newcomers and strangers: The perfect school as public school?* Teachers College Record, 112(2), 533-555.

Ministerie OCW (2013). *Kamerbrief 'Burgerschap in het onderwijs'*. 16 december 2013. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2013/12/16/kamerbrief-over-burgerschap-in-het-onderwijs> (laatst geraadpleegd 12 september 2017).

Ministerie OCW (2017). *Kamerbrief 'Versterking burgerschapsonderwijs'. 7 februari 2017*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2017/02/07/kamerbrief-over-versterking-burgerschapsonderwijs> (laatst geraadpleegd 12 september 2017).

Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling (SLO) (2006). *Kerndoelen Primair Onderwijs*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) (tekst: Jan Greven & Jos Letschert).

Onderwijsraad. (2003). *Onderwijs en burgerschap : Een voorname rol voor onderwijsinstellingen en overheid (Advies / onderwijsraad)*. Den Haag: Onderwijsraad.

Onderwijsraad. (2012). *Verder met burgerschap in het onderwijs (Advies / onderwijsraad)*. Den Haag: Onderwijsraad.
Verus (2016a). *Aan de slag met burgerschap*. Woerden: Verus, Vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs (tekst: Jacomijn van der Kooij ism. Taco Visser).

Verus (2016b). *Een brede blik op burgerschap: burgerschapsvorming in het protestants-christelijk en interconfessioneel voortgezet onderwijs*. Woerden: Verus, Vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs (tekst: Jacomijn van der Kooij).

Wagenaar, H., Schoot, F. van der & Hemker, B. (2011). *Balans Actief burgerschap en sociale integratie*. Arnhem: Stichting Cito Instituut voor Toetsontwikkeling (PPON-reeks nummer 45).

Williams, R. (2012). *Big Society – Small World*. In: Williams, R. Faith in the public square. London: Bloomsbury.

Bijlage 1

Overzicht van vragenlijstvragen

Vragenlijstvragen voor leerkrachten

Algemene informatie

Wat is de naam van uw school?

Welke groep(en) van uw school hebben een project gedaan?

Beschrijf kort wat de leerlingen tijdens de Projectdag hebben gedaan:

Gebruik en tevredenheid lesmodule

Heeft u gebruikgemaakt van de lesmodule rondom de Projectdag?

In hoeverre bent u tevreden over de ontwikkelde lesmodule van het Present-project?

In hoeverre bent u tevreden over de onderdelen van de module?

Hoe hebben de leerlingen gereageerd op de module?

Hoeveel voegt de lesmethode volgens u toe aan de Projectdag?

Wat voegt de lesmodule wel/niet toe aan de Projectdag?

Komt de volgende ontwikkeling en vorming volgens u voldoende uit de verf in de module?

Vormingsdoelen leerkracht

Sluit de lesmodule aan bij wat u van belang vindt voor de leerlingen?

Op welke punten sluit de lesmodule goed aan bij wat u van belang vindt voor kinderen?

Welke punten sluiten niet goed aan of welke mist u?

Vormingsdoelen school

Bent u op de hoogte van de doelen die de school zich heeft gesteld met betrekking tot burgerschapsvorming?

Kunt u deze doelen hier kort samengevat beschrijven?

Beantwoordt het Present-project aan de doelen die de school zich heeft gesteld met betrekking tot burgerschapsvorming?

Hoe beantwoordt het Present-project aan deze doelen?

Mist u nog onderdelen in hoe het Present-project aan de doelen beantwoordt?

Samenwerkingspartners en ouders

Met welke mensen heeft u samengewerkt tijdens het project?

Wat vond u goed gaan tijdens de samenwerking?

Wat vond u niet of minder goed gaan tijdens de samenwerking?

Heeft het Present-project volgens u bijgedragen aan ouderbetrokkenheid?

Hoe heeft het project bijgedragen aan ouderbetrokkenheid?

Hoe komt het dat het project niet heeft bijgedragen aan ouderbetrokkenheid?

Tevredenheid Project algemeen

In hoeverre bent u tevreden over de organisatie van het totale Present-project?

In hoeverre bent u het eens met deze stelling: 'Ik zou weer meedoen aan dit Present-project.'

Heeft u verder nog suggesties ter verbetering van het Present-project?

Vragenlijstvragen voor ouders

Wat is de naam van de school van uw kind?

In welke groep zit uw kind?

Bent u op de hoogte van wat de klas van uw kind tijdens de Projectdag heeft gedaan?

Is er vooraf aan de Projectdag een voorbereiding geweest in de klas van uw kind?

Hoe heeft uw kind gereageerd op de voorbereiding?

Is er na afloop van de Projectdag een nabespreking geweest in de klas van uw kind?

Hoe heeft uw kind gereageerd op de nabespreking?

Welke invloed heeft het Present-project gehad op uw kind?

In hoeverre was u actief betrokken bij het Present-project?

In hoeverre bent u tevreden over de mate waarin de school/docent u betrokken heeft tijdens het Present-project?

In hoeverre bent u tevreden over de mate waarin u daadwerkelijk (actief) betrokkenheid heeft kunnen tonen tijdens het Present-project?

Vragenlijstvragen voor Present-coördinatoren

Wat is de naam van de school/scholen waar het Present-project is gedaan?

Welke groep(en) van de school/scholen hebben een project gedaan?

Beschrijf kort wat de leerlingen tijdens de Projectdag(en) hebben gedaan.

Is gebruik gemaakt van de lesmodule rondom de Projectdag?

Bent u op de hoogte van de inhoud van de lesmethode?

Heeft u kunnen zien hoe de leerlingen gereageerd hebben op de module/gemerkt wat ze er aan hebben gehad?

Beschrijf wat de leerlingen vonden van de lesmethode.

Hoeveel voegt de lesmethode volgens u toe aan de Projectdag?

Wat voegt de lesmodule wel/niet toe aan de Projectdag?

In hoeverre bent u tevreden over de organisatie van het totale Present-project?

Wat kan beter rondom de organisatie van de Projectdag?

Met welke mensen heeft u samengewerkt tijdens het project?

Wat vond u goed gaan tijdens de samenwerking?

Wat vond u niet of minder goed gaan tijdens de samenwerking?

Heeft u verder nog suggesties ter verbetering van het Present-project?

Vragenlijstvragen voor contactpersonen maatschappelijke organisaties

Wat is de naam van uw organisatie?

Wat was uw rol voor/tijdens het Present-project?

Van welke school hebben de leerlingen een project bij uw organisatie gedaan?

Welke groep(en) van de school hebben het project gedaan?

Beschrijf kort wat de leerlingen tijdens de Projectdag voor uw doelgroep hebben gedaan.

Sloot de activiteit die de leerlingen hebben gedaan aan bij de interesses van de doelgroep?

Beschrijf kort welke meerwaarde het project heeft gehad voor de doelgroep.

Wat heeft het bezoek van de leerlingen betekend voor de doelgroep?

In hoeverre bent u tevreden over de Projectdag?

Met welke mensen heeft u samengewerkt tijdens het project?

In hoeverre bent u tevreden over de organisatie van het totale Present-project (van voorbereiding tot evaluatie)?

Wat kan beter betreffende de organisatie van het project?

In hoeverre bent u het eens met deze stelling: 'De school mag een volgende keer weer een project bij ons komen doen'?

Heeft u verder nog suggesties ter verbetering van het Present-project?

Bijlage 2

Overzicht van deelnemers aan de pilot 'Onze school is Present' mei/juni 2017

Naam school	Afdeling Present	Maatschappelijke organisatie
St. Michaëlsschool, Harlingen	Noordwest Friesland	Herbergier (ouderenzorg)
De Wingerd, Goes	De Bevelanden	Zorggroep Ter Weel (ouderenzorg)
De Rank, Deventer	Deventer	Zorggroep Solis (ouderenzorg)
Prins Mauritschool, Delft	Delft	Ipse de Bruggen (gehandicaptenzorg)
Het Saffier, Zwolle	Zwolle	Het Zonnehuis (ouderenzorg)
De Planthof, Emmeloord	Noordoost Polder	Elkander (ouderenzorg)
De Boustien, Westerveen	Noordoost Friesland	Wittesteijn (ouderenzorg)
De Lichtwijzer, Oegstgeest*	Leiden	Marente (Rustenborch en Van Wijckersloot) (ouderenzorg)
Christelijke basisschool Smitshoek, Barendrecht*	Barendrecht	Diverse doelgroepen: ouderen, mensen met een beperking en een natuur-/milieuproject

* Bij deze locaties is om verschillende redenen niet strikt met de aangereikte methodiek 'Onze school is Present' gewerkt.

